

Zachować dla przyszłości. Sprawozdanie z prac konserwatorsko- -restauratorskich prowadzonych w roku 2018 przy rękopisach karaimskich

Małgorzata Pronobis-Gajdzis

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu,
Wydział Sztuk Pięknych

**To Preserve for the Future. Report on the Conservation-
-Restoration Treatment of Karaim Manuscripts in 2018**

Summary: This report provides information on the conservation work on Karaim manuscripts carried out by the author in 2018 and financed by the Ministry of Culture and National Heritage.

Keywords: Karaim manuscripts, conservation-restoration of Karaim manuscripts, Karaim written heritage

Niniejszy komunikat jest sprawozdaniem z przebiegu prac konserwatorskich-restauratorskich prowadzonych przeze mnie przy dwóch rękopisach w 2018 r. Projekt został zrealizowany przez Związek Karaimów Polskich z dotacji celowej Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Konserwacji-restauracji poddano dwa rękopisy karaimskie w formie notesów zawierających tzw. *medżumy*, które stanowią cenną część kolekcji turkologa Józefa Sulimowicza (1913–1973) ze względu wyjątkowość warstwy tekstowej, tj. treść i język. Te rękopiśmienne zeszyty/broszury, mające

charakter świecki, są unikatowymi na skalę światową przykładami rękopisów karaïmskich niezwiązanych bezpośrednio z religią. Zawierają one pieśni i modlitwy, zapiski rodzinne, przygodne mowy, przepowiednie, wróżby, okolicznościowe poematy układane przez hazzanów, żartobliwe wierszyki, bajki, piosenki, zagadki, przysłowia i inną twórczość ludową – a także wydarzenia, które chciano ocalić od zapomnienia, takie jak pobór do wojska, spisy ludności dżymatów, choroby, zarazy, narodziny i wesela. Jest to bogate źródło wiedzy dot. kultury i tradycji karaïmskiej, a także kroniki wydarzeń. Niektóre rękopisy były opatrzone nazwiskiem kopisty, ale były to przypadki dość rzadkie. *Medżumy* były pisane często anonimowo i zapełniały się z biegiem lat. Są to późne rękopisy (XIX w.), często zapisywane już w gotowych notesach na tzw. papierze zeszytowym, czasami wklejano na strony naklejki czy tzw. kalkomanie, tak jak np. w konserwowanej w 2018 r. medżumie I.21.

Poniżej omawiam oba obiekty poddane pracom konserwatorsko-restauratorskim w 2018 roku.

Pierwsza z omawianych *medżum* oznaczona jest nr inw. JSul.I.21 i zawiera bogaty wybór pieśni ludowych *türkü* (w tym pieśni żołnierskich pochodzących z okresu wojny krymskiej 1853–1856), przyśpiewki *çyň* (*czyng*) oraz zagadki i przypowieści. Dokładna data, miejsce powstania oraz nazwisko kopisty nie są znane, jednakże na podstawie materiałowej i cechach formalnych datuje się ją na drugą poł. XIX w., wskazując na miejsce powstania Krym. Na wyklejce znajduje się nazwisko Tajmaz. Można przypuszczać, że rękopis wyszedł spod ręki kobiety. Jest to prawdopodobne, gdyż w odróżnieniu od literatury religijnej, którą kopiowali wyłącznie mężczyźni, rękopisy typu *medżuma*, związane z życiem towarzyskim i społecznym, były spisywane także przez kobiety, często przez młode dziewczęta¹. Tekst spisano dwustronnie, na 331 kartach o wymiarach 155 × 213 (mm), na papierze welinowym, maszynowym w kolorze kości słoniowej. Papier posiada ślepy odcisk stempla, będący znakiem papierniczym. Do napisania tekstu użyto dwóch rodzajów atramentów: czarnego (żelazowo-garbnikowego) i fioletowego (anilinowego). Tekst urozmaicają niewielkie kolorowe ilustracje w ok. 24 typach. Ilustracje wykonano w technice kalkomanii. Karty złożono w 27 składek, uszyto na 3 sznurkowe zwięzy systemem na okrętkę. Oprawa notesu należy do typu opraw półskórkowych. Grzbiet obleczone w czarną skórę, na której wykonano podwójne liniowania wyznaczające cztery kompartymenty. Okładziny obleczone brązowym kalikiem z fakturą groszkowania. Okładki dodatkowo

¹ Informacja uzyskana od dr Anny Sulimowicz-Keruth.

ozdobiono ślepymi wyciskami. Ramka wyznaczona pojedynczą linią wytycza zwierciadło oprawy o wymiarach $10,0 \times 14,5$ [cm], w narożnikach odbito stylizowane motyle. Tłoczenia na oprawie wykonano na ślepo: na grzbiecie filetą, na okładkach filetą i pojedynczymi stemplami.

Do przedniej wyklejki dokleiono obrazek przedstawiający scenę rodzajową, na którą składa się pięć postaci dziecięcych ujętych w ramy dwóch stylizowanych kolumn antycznych – jest to najprawdopodobniej przedstawienie dziecięcego teatrzyku. Obrazek wykonano w technice druku kolorowego.

Obiekt był ogólnie w bardzo złym stanie zachowania, papierowe karty bloku były brudne, zażółcone, osłabione strukturalnie, z licznymi ubytkami i przedarciami. Atrament żelazowo-garbnikowy nie wykazywał zmian korozyjnych, atramenty anilinowe w wielu miejscach były rozmyte. Oprawa była zabrudzona z zaplamieniami, całkowicie przerwana w jednym przegubie zewnętrznym, z licznymi ubytkami na krawędziach okładek. Szycie i zawieszenie kodeksu było mocno rozluźnione w wyniku osłabienia nici i zwięzów. Brak opakowania ochronnego narażało ten cenny rękopis na działanie szkodliwych czynników zewnętrznych – zarówno mechanicznych, jak i fizyko-chemicznych. Przyspieszało to niszczenie obiektu. Rękopis wymagał zatem natychmiastowej ingerencji konserwatorskiej.

Wykonano całkowity demontaż obiektu. W przypadku papierowego bloku przeprowadzono oczyszczenie powierzchniowe i chemiczne połączone odkwaszaniem i wzmocnieniem strukturalnym. Miejsca przedarcia zagrażające w przyszłości ich pogłębieniem zabezpieczono dwustronnie kremową bibułą. Oszacowano, że tego typu naprawy wykonano na ok. 20% kartek. W ok. 20 kartkach uzupełniono grzbiety papierem długowłóknistym. Karty zapisane atramentami anilinowymi wzmocniono strukturalnie poprzez naniesienie aerografem delikatnej „mgiełki” roztworu j.w., natomiast odkwaszenie przeprowadzono środkiem Bookkeeper w aerozolu. Po wykonaniu tzw. zabiegów mokrych, karty suszono metodą tzw. swobodnego wysychania, a podsuszane karty składano, układano w blok i trzymano pomiędzy tekturami pod dociskiem 10 kg. Niemożliwe było prasowanie obiektu ze względu na ślepe odciski stempli papierniczych. Poszczególne elementy okładki oczyszczono powierzchniowo i chemicznie, a tam, gdzie istniała konieczność, wzmocniono je strukturalnie i odkwaszono, a także uzupełniono ubytki. Po wykonaniu prac konserwatorsko-restauratorskich przy elementach zabytku dokonano jego reintegracji. Dla obiektu wykonano pudło ochronne. W pudle wraz z obiektem umieszczono oryginalny system broszuowania kodeksu i makulaturę zabezpieczającą grzbiet bloku.

Druga z konserwowanych *medżum* oznaczona jest nr inw. JSul.I.22 i zawiera zbiór utworów karaïmskiej literatury ludowej z Krymu. Rękopis powstał na Krymie w latach 1861–1869 i został sporządzony przez Beniamina syna Icchaka Piriga (lub Firiga; współczesna forma nazwiska: Prik). Spisano w nim pieśni *türkü*, przyspiewki *czyng* oraz utwory literatury ludowej z anatolijskiego kręgu kulturowego, znane z terenu Turcji i Azerbejdżanu, z repertuaru ludowych pieśniarzy-poetów, takich jak: Aszyk Ömer, Aszyk Kerem, Köroğlu, a także bajki i przypowieści ludowe².

Rękopis ma formę notesu o wym. 215 × 155 [mm], tekst zawarto na 75 kartach w kolorze kremowym, liniowanych ołówkiem, spisano go czarnym atramentem żelazowo-garbnikowym na papierze welinowym maszynowym w kolorze kości słoniowej. Papier poliniowano ręcznie ołówkiem. Na blok złożyło się 12 składek. Blok uszyto na trzy wpuszczane w blok sznurkowe zwięzy systemem tzw. 1 za 1, sposobem obejmującym zwięz, nicią lnianą bieloną. Uszyty blok włożono bez połączenia w sztywną okładkę teczkową, typu półplótno, gdzie grzbiet obleczono szarym apreturowanym płótnem typu ekruda, a okładziny – brązowym papierem moletowanym; od strony wewnętrznej przednią okładzinę wyklejono szarym papierem, a tylną papierem dekoracyjnym w kolorze żółto-czarnym. Należy założyć, że kodeks nigdy nie posiadał specjalnie dla niego wykonanej okładki. Okładka, w której obecnie się znajduje została wtórnie wykorzystana do tego celu. Jednak najprawdopodobniej jest integralna z blokiem od wielu lat, a być może niemalże od samego punktu zero, tj. momentu, w którym kodeks został napisany, a blok uzyskał swoją formę kodeksu/notesu. Podobnie, jak w przypadku opisanego wcześniej obiektu, także i ten był ogólnie w bardzo złym stanie zachowania, papierowe karty bloku były brudne z zaciekami i licznymi zaplamieniami niewiadomego pochodzenia. Papier był osłabiony strukturalnie w bardzo dużym stopniu, z licznymi ubytkami i przedarciami. Atrament nie wykazywał zmian korozyjnych. Pierwotna oprawa nie zachowała się lub – co bardziej prawdopodobne – nigdy jej nie było. Istniejąca oprawa została wtórnie wykorzystana jako ochrona kodeksu. Okładka jest brudna, z niewielkim ubytkami papieru obleczeniowego usytuowanymi głównie na krawędziach. Brak opakowania ochronnego narażało ten cenny rękopis na działanie szkodliwych czynników zewnętrznych – zarówno mechanicznych, jak i fizyko-chemicznych. Przyspieszało to niszczenie obiektu. Rękopis wymagał zatem natychmiastowej ingerencji konserwatorskiej.

² Informacje pochodzą od dr Anny Sulimowicz-Keruth.

Podstawowym celem przeprowadzanych zabiegów konserwatorsko-restauratorskich było powstrzymanie zachodzących w obiekcie procesów destrukcji papierowego podłoża, zabezpieczenie obiektu przed dalszym, postępującym niszczeniem. W stosunku do materii pierwotnej powstrzymano się od działań niekoniecznych, np. wyeliminowania istniejących zniszczeń, które w żaden już sposób nie są zagrożeniem dla tej materii. Założono także reintegrację obiektu, tj. bloku z oprawą. Wykonano całkowity demontaż obiektu. Dalszą konserwację-restaurację prowadzono oddzielnie dla kartek w bloku i oprawy. Karty oczyszczono mechanicznie i chemicznie, odkwaszono, wzmocniono strukturalnie, uzupełniono ubytki i podklejono przedarcia. Ze względu na występowanie w obiekcie ślepych odcisków pieczęci, karty suszono metodą swobodnego wysychania i następnie po podsuszeniu prasowano pod dociskiem ok. 10 kg. Oprawę oczyszczono powierzchniowo i chemicznie, uzupełniono w niej ubytki. Wszystkie elementy rękopisu po wykonaniu koniecznych prac konserwatorsko-restauratorskich reintegrowano. Do obiektu wykonano pudło ochronne.

Wszystkie prowadzone przy obiekcie prace zdokumentowano w sposób opisowy i fotograficzny, co zostało szczegółowo przedstawione w dokumentacji z przebiegu prac konserwatorskich-restauratorskich wykonanej według obowiązujących standardów branżowych.

